

Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeğinin İstihdamı ve Mükâtebe Yöntemi *

Rahmi Deniz Özbay**

Özet: Osmanlı ekonomisi tarihine göz atıldığında gerçekleştirilen uygulamalar arasında, ekonominin özgünlüğü bağlamında, bir devamlılığın varlığına inanmak için yeterli kanıt bulunabilir. Ancak, farklılaşan iktisadî ve malî uygulamalar için de bu böyledir. Her iki duruma ilişkin örnekler de rahatlıkla bir arada barınabilmektedir. Sonuç olarak hepsi aynı amacı desteklemekte ve Osmanlı iktisadî hayatının devam etmesini sağlamaktadırlar. Dolayısıyla, Osmanlı iktisadî tarihinde devamlılığın takibi nasıl açıklayıcı olabiliyor ve Osmanlı ekonomisinin anlaşılmasına katkıda bulunuyorsa, farklılaşan uygulamaların takibi de aynı ölçüde yararlı olabilir. Devamlılık ve/veya farklılıkların, ortaya çıktıkları tarihi süreç boyunca bir arada ele alınması daha geniş bir perspektif sağlayabilir. En azından, devamlılık ve iktisadî tercihler, ortak bir hafıza; farklılıklar ise ekonomik yapının problem çözme potansiyeli hakkında ipuçları kazandırabilir. Bu çalışma böyle bir çabayı denemek ve test edilmesini sağlamak amacıyla kaleme alınmış ve Osmanlı ekonomisinde köle emeğinin istihdamının; birbirini destekler nitelikte veya birlikte değerlendirilmeye uygun olduğu düşünülen üç farklı örnek ile ele alınması amaçlanmıştır. Birlikte değerlendirilmeye imkân sağlayan özelliklerinden birinin mükâtebe denilen hukuki ve/veya iktisadi uygulama olduğu kabul edilmiştir. Bir diğeri ise, toplu veya yaygın olarak Osmanlı ekonomisinde köle emeğinin istihdamına dair bilinen nadir örnekler olmalarıdır. Daha yaygın olan köle kullanımı, ev içi kölelik diyebileceğimiz bir türdür. Her üç örnek birlikte değerlendirilerek, Osmanlı ekonomisinde, üretim sürecine toplu olarak dahil olan köle emeğine dair bir yaklaşım üretilmeye çalışılmıştır. Sonuçlar kimi zaman spekülâtif bulunabilir. Ancak Osmanlı kölelik tarihi üzerine pek çok çalışma olmadığı düşünülürse, bu durum göz ardı edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı ekonomisi, kölelik, köle emeği, istihdam, mükâtebe, dönemeleştirme.

* Bu makale, 29 Eylül 2005 tarihinde, Venedik/İtalya'da, "10. International Congress of Economic and Social History of Turkey" isimli kongrede bildiri olarak sunulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, İktisat Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi.

1. Dönemlendirme Meselesi: Devamlılık ve Farklılık

Osmanlı Devleti'nin, iktisadî ve toplumsal dinamiklerinin bir çoğunu kendinden önceki Türk devletleri ve İslâm toplumlarından tevarüs ettiği ve bu anlamda bir *geleneği* de temsil ettiği bilinmektedir. “Gelenekçilik” Osmanlı iktisadî hayatının en belirgin özelliklerinden biridir ve Osmanlı Devleti'nin kurumlarının işleyişine ilişkin olarak, kanun-i kadim'e bağlılık anlamı taşımaktadır (Çelik, 1999: 50-51).

Osmanlı Tarihi üzerinde çalışanlar, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet ve toplum düzenindeki kimi aksaklıklar için önerilen çözüm yollarını *kanun-i kadim'e dönüş* istekleri olarak adlandırırlar. Devlet ve toplum yapısındaki “değişme”den bahseden ve “klasik” döneme geri dönmek olarak ifade edilen bu çözüm tekliflerini nasihatnâme, siyasetnâme ve lâyiha literatüründen izlemek mümkündür¹. 18. yüzyılın başlarında ortaya çıkan yenilik arayışlarının (Tabakoğlu, 1990: 42). Osmanlı sivil bürokrasisinde (kalemiye) şekillenmeye başladığı söylenebilir (Mardin, 1992: 10). 18. yüzyılın sonlarına doğru ise, bu çözüm arayışlarını önceki dönemlerden ayıran en önemli özellik, Osmanlı ordusu örneğinde olduğu gibi, Batı kaynaklı çözüm önerilerinin de artık bu sürece dahil olmasıdır. 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, devlet ve toplum düzenindeki “değişme ve çözülme” konusundaki tartışmalar artık “Batılılaşma” adıyla ifade edilmeye başlamıştır.

Her iki eğilimin temsilcilerinin ortak endişesi devlet ve toplum düzenindeki kimi aksaklıklar ile özellikle malî sıkıntıların aşılması idi. Oysa bahsedilen aksaklık ve sıkıntılar, Osmanlı Devleti'nin uzun ömrü boyunca farklı şekillerde ve zaman zaman ortaya çıkmış şeylerdi. Bu durumun rahatsızlık verecek derecede hissedilmesinde -uluslararası ekonomik ve siyasal ilişkilerin sözü edilen dönemde aldığı yeni biçimi göz ardı etmeden- bu sefer daha uzun sürmesinin ve henüz üstesinden gelinememiş olmasının² rolünün büyük olduğu düşünülebilir. Kanun-i kadim'e dönüş istekleri önceleri uyarı, tavsiye ve bir durum tespitinden ibarettir. Konunun Tanzimat'ın maddelerinde “kanun-i kadim'e

¹ Bu tartışmaların 18. yüzyıla kadar devam eden bölümü için bkz. Öz, M. (1997), *Osmanlıda Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul: Dergah Yayınları.

² Sözelgesi; 19. yüzyılın ikinci yarısında merkezileşme çabalarının son kertesinde, malî krizin aksine, hâlâ merkezden daha bağımsız bir konumunda canlı bir imalat faaliyetinin ve 'eksik istihdamın' devam ettiği bir durumda, üretim güçlerinin potansiyeli, vergi kayıplarının kötü tesirini zaman içinde karşılayabilir miydi? diye düşünülebilir. İmalat sektörünün 19. yüzyıldaki durumu hakkında bkz. Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

dönmek” olarak ifade edilmesinden vazgeçilmemişse de³ artık yoğunlaşan Batılılaşma tartışmalarına “geleneğin” sorgulanması da dahil edilmiştir (Berkes, 1972: 44-53).

Osmanlı Devleti’nin her döneminde, “önemli” olarak ifade edilen olguların birer örneğini bulmak mümkündür. Tarihçilerin dönemlendirmeleri de; yüzyıllarca sürmüş bir devletin tarihini yazmak ve incelemek gibi pratik bir amaca hizmet etmek bakımından, bu olguların özelliklerini ve rengini tümüyle verdikleri yüzyıllara dayanmaktadır. Ekonomik tarih için de, benzeri ve birbirini takip eden gelişmeleri yansıtan şemalar kullanılabilir. Her dönemlendirme çabası, onu yapan ilim adamının dahil olduğu disiplin ve sahip olduğu problematiklerden etkilenir. Son yıllarda dönemlendirme konusunda yapılan çalışmalar, Osmanlı tarihinin daha iyi anlaşılmasına dönük çabalar olarak önem arz etmektedir (Özvar, 1999: 135-150; Afyoncu, 2001: 113-124).

Tüm bu olguların ömrü altı yüzyıl devam etmiş bir devletin, sadece “olgunluk” olarak ifade edilen dönemi için değil, aynı zamanda kuruluşundan sona erişine kadar Osmanlı Devleti’nin bütün dönemlerinde belirleyici bir karaktere sahip olduğu düşünülebilir⁴.

Osmanlı ekonomisi tarihine göz atıldığında gerçekleştirilen uygulamalar arasında, ekonominin özgünlüğü bağlamında, bir devamlılığın varlığına inanmak için yeterli kanıt bulunabilir. Ancak, farklılaşan iktisadî ve malî uygulamalar için de bu böyledir. Her iki duruma ilişkin örnekler de rahatlıkla bir arada barınabilmektedir⁵. Sonuç olarak hepsi aynı amacı desteklemekte ve Osmanlı iktisadî hayatının devam etmesini sağlamaktadırlar. Dolayısıyla, Osmanlı iktisadî tarihinde devamlılığın takibi nasıl açıklayıcı olabiliyor ve Osmanlı ekonomisinin anlaşılmasına katkıda bulunuyorsa, farklılaşan uygulamaların takibi de aynı ölçüde yararlı olabilir. Devamlılık ve/veya farklılıkların, ortaya çıktıkları tarihi süreç boyunca bir arada ele alınması daha geniş bir perspektif sağlayabilir. En azından, devamlılık ve iktisadî tercihler, ortak bir hafıza; farklılıklar ise ekonomik yapının problem çözme potansiyeli hakkında ipuçları kazandırabilir.

³ Bu durumun bir çelişki gibi görüldüğünü düşünmek mümkündür. Bu inceleme bir ölçüde bu çelişkiyi de ifade etmeye çalışacaktır; bu çelişkinin II. Mahmud dönemi izleri için bkz. (Berkes, 1972: 44).

⁴ Bu olguların tarihi seyrine baktığımızda, Mehmet Genç’in deyişiyle “Osmanlı tarihinde yeknesak ve tek bir zirve yahut çöküşten söz edilemeyeceği, diğer bir deyişle Osmanlı’nın kendine özgü sistemi içerisinde pek çok sektör açısından farklı tempo ve çizgilerle muhtelif zirvelerin ve çöküşlerin var olduğu” söylenebilir. Mehmet Genç’in yayınlanmamış, “Osmanlı Tarihinde Periyotlaştırma Meselesi” isimli konferans metninden aktaran (Özvar, 1999: 150).

⁵ Balkanlardaki yerel vergi uygulamalarındaki farklılıklar buna örnek olarak gösterilebilir.

Arşiv Çalışmaları

Barkan ile başlayan Osmanlı iktisat tarihi çalışmaları, Osmanlı arşiv kaynaklarının araştırmalarda daha fazla kullanılmasıyla, hem nitelik hem de nicelik bakımından ilerlemiştir. Bugün de oldukça özgün eserler verilmeye devam edilmektedir⁶. Daha çok ampirik diyebileceğimiz bir yöntemle ilerleyen bu gelişmeler Türk iktisat tarihi çalışmalarında, oldukça geniş bir yer tutan Osmanlı iktisat tarihi çalışmaları için yeni bakış açıları da sağlamıştır⁷.

Her şeyden önce Osmanlı arşivi belgeleri tarihçi veya iktisat tarihçisinin bir çeşit laboratuvar imkânına kavuşması anlamına gelmektedir. Bu ortam, yeni açıklamalara kavuşabilmek amacıyla, iktisadî düşünceleri tezahürleriyle izlemek ve değişen iktisadî olguları yakalamak kadar, değişmeyenleri de takip ederek elde edilen parçaları tekrar birleştirmek ve geçmişi varsayımsal olarak yeniden kurmak için son derece elverişlidir. Bu çalışmaların katkısı, Osmanlı tarih ve iktisat tarihine dönük olarak ufuk açıcı ve nesnel yeni değerlendirme ve açıklamalara imkân sağlamasıdır.

Osmanlı iktisat ve iktisadî düşünce tarihindeki birbirinden farklı tezahürlerin, tarih boyunca izlenmesi ve sıralanması, onların mukayese edilebilmesini ve böylece iktisadî yapının gereksiz yere tenkit edilmesini veya tek yönlü anlaşılmasını engellemiş olur. Bu noktada, iktisat tarihçilerinin Osmanlı iktisadî yapısını ve iktisat düşüncesini anlamada ve yorumlamada, ekonomi biliminin kavram yapısı ve tarihine olan yakınlıkları nedeniyle tarihçilerden bir miktar daha avantajlı olduğu düşünülebilir⁸.

Bu çalışma böyle bir çabayı denemek ve test edilmesini sağlamak amacıyla kaleme alınmış ve Osmanlı ekonomisinde köle emeğinin istihdamının; birbirini destekler nitelikte veya birlikte değerlendirilmeye uygun olduğu düşünülen üç farklı örnek ile ele alın-

⁶ Genel olarak tarih ve iktisat tarihi alanındaki çalışmalar üzerine bir değerlendirme için bkz. (Koral Türk, 1995: 215-219).

⁷ Ömer Lütfi Barkan'da Osmanlı ve feodalite karşılaştırması ve Halil İnalcık'ın çift-hane sisteminden, Halil Sahillioğlu'nda para sistemine, Ahmet Tabakoğlu'nun merkez maliyesi ve enflasyon rakamlarından, Quataert'in loncaların direnişi ve imalat sektörünün canlılığı konusunda yazdıklarına ve Mehmet Genç'in üçlemesinden, Şevket Pamuk'un ihracat rakamlarına kadar uzanan, diğerlerini şimdi sayamayacağımız bir çok çalışmanın her biri ilk ve yeni adımlar olmuştur.

⁸ "Çünkü dışarıdan hazır ve kolayca aktarılabilecek ekonomi ve tarih modeli yoktur. Bu ancak iktisat tarihi biliminin, Osmanlı ve Türk tarihlerinin ekonomik seyrini gözlemlemesinden doğacaktır. 'İktisat nasıl okutulmalıdır?' konusunda olduğu kadar 'Tarih nasıl okutulmalıdır?' konusunda da ekonomik tarih açısının geliştirilmesi önemli bir ödevdir" (Berkes, 1972: 55). Bağlamı farklı olsa da Berkes'in bu ifadeleri konuyu özetlemek için yeterli görünmektedir.

ması amaçlanmıştır. Birlikte değerlendirilmeye imkân sağlayan özelliklerinden birinin mükatebe denilen hukuki ve/veya iktisadi uygulama olduğu kabul edilmiştir. Bir diğeri- nin ise, *toplular veya yaygın* olarak Osmanlı ekonomisinde köle emeğinin istihdamına dair bilinen nadir örnekler olmalarıdır. Daha yaygın olan köle kullanımı, ev içi kölelik diyebileceğimiz bir türdür. Her üç örnek birlikte değerlendirilerek, Osmanlı ekonomisinde, üretim sürecine toplu olarak dahil olan köle emeğine dair bir yaklaşım üretilmeye çalışılmıştır. Sonuçlar kimi zaman spekülâtif bulunabilir. Ancak Osmanlı kölelik tarihi üzerine pek çok çalışma olmadığı düşünülürse, bu durum göz ardı edilebilir.

2. Osmanlı Ekonomisi ve Köle Emeği

Modern anlamda kavramsallaştırarak, hiyerarşik olarak konumlandırırsak, Osmanlı Devleti ekonomisinin tarıma dayalı olduğunu söyleyebiliriz. Bu iktisadî yapının “üretim tarzına” ilişkin özellikleri, Osmanlı ekonomisine özgünlüğünü vermektedir. Mesela tımar ve mukataa sistemleri, malikâne ve esham gibi uygulamalar hep bu ekonomik yapı içinde mütalaa edilirler. Malikâne uygulamasına geçilmesiyle ilgili değerlendirmelere baktığımızda dikkatimizi çeken şeylerden biri bunun büyük arazi sahipliğine dönüş şeklinde de algılandığıdır. Osmanlı ekonomisi küçük ölçekli ve geçimlik bir arazi büyüklüğünü tercih etmekte idi ve malikâne uygulamaları esnasında bir takım itiraz ve endişeler dile getirilmiş, bunlar gerçekleşmiş de olabilir. Peki bu durum bir sapma gibi yorumlanabilir mi? Yukarıda değindiğimiz iktisadî tercihe rağmen ‘hasşa’ (Barkan, 1980: 575-724) çiftliklerini de bünyesinde barındıran ve bu tecrübeyi yaşamış bir ekonominin aynı tavır ve tecrübeyi malikâne uygulaması ile birlikte devam ettirmiş olduğu düşünülemez mi? Tımarların bir ölçüde mukataaya dönüşmesi ve mukataaların ömür boyu iltizama verilmesi karşısındaki endişeler acaba ne kadar gerçekleşmiş veya yaygınlaşmıştır? (İnalçık, 1990, s. 7). Osmanlı siyasi yapısı yeni bir tabakanın ortaya çıkmasına gerçekte ne kadar müsaade edebilirdi? Ayanları ‘devlet erkine katması’ veya ‘müsadere’ benzeri bir uygulamayla bunun önüne geçemez miydi? Tımarların 19. yüzyıldaki etkinliği hangi ölçülerde devam etmekteydi? Bu ve benzeri sorulara verilecek cevabın; bir ekonomik yapının potansiyelinin, o yapının uygulamaları sonuna kadar devam ettirdiği savında değil, sorunlarla karşılaştıkça onların üstesinden kendi kurgusu içinde, ne kadar gelebildiğinin incelenmesinde yattığı düşünülebilir.

Benzeri bir durum da köle emeğinin iktisadî bir faktör olarak değerlendirilmesi meselesinde ortaya çıkmaktadır. Üretim tarzı çift-hane sistemine ve özgür köylülüğe dayanan

Osmanlı ekonomisi, savaş ve göç gibi nedenlerle kimi dönemlerde yoğun bir köle nüfusu barındırmıştı. Bu köleler emek arzının kıt, toprağın bol olduğu bir ekonomide *ekstansif* tarım için ucuz işgücü sağlayabilecek bir potansiyele sahiptiler. Oysa bunlar İslam hukukunun kabul ettiği anlamda köle olmalarına rağmen, kölelik ve özgür köylülük arasında (Barkan, 1980: 578, 612) yeni bir tabaka oluşturarak, ziraat üretiminde serflik benzeri bir örgütlenmeye tabi tutulmuşlardır. Prensip olarak Osmanlı iktisadî hayatının barındırmaması gereken köle emeği, zamanla reyanın arasına karışıp ortadan kaybolana kadar, üretime özgür köylülerle birlikte katılmışlardır (Barkan, 1980: 672, 678, 682). Bu *de facto* durum karşısında Osmanlı iktisadî geleneğinin ürettiği çözümler hayatiyetini 19. yüzyılın sonuna değin devam ettirmişlerdir. Yukarıda değinilen problematik alanlara da, bir örnek teşkil edebilmesi için, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde köle emeğinin istihdamı üzerinde yapılacak bir inceleme, hem farklılaşabilen iktisadî uygulamaların bir arada bulunmalarına hem de çözümler bağlamında bir devamlılık ilişkisi kurulabilmesine imkân sağlayacak gibi gözükmektedir.

Köle emeğinin istihdamına ilişkin ilk uygulamalara değinen Barkan ve Sahillioğlu'nun çalışmaları, 19. yüzyılda kölelik konusundaki uygulamalarla birlikte ele alındığında çeşitli çağrışımlara neden olmaktadır. Bu çağrışımlar, bu araştırmaların dışsallığı şeklinde anlaşılabilir. Çünkü bu araştırmaların birlikte değerlendirilmesi, Osmanlı Devleti'nin köle istihdamı konusunda devam eden uygulama bütünlüğünü göstermektedir. Diğer bir deyişle devletin, 16. yüzyılda, üretim tarzı içinde köle emeğinin istihdamı konusunda benimsediği tedbir ve politikalarla, 19. yüzyılda köle emeği konusundaki tavrı arasında paralellik olduğunu görmek dikkat çekici olabilir.

Bu tür bir inceleme sonunda, aradan geçen yaklaşık 350 yıllık zamana rağmen, birbirinden oldukça uzak iki dönemin olgularının karşılaştırılması ve iki dönem arasındaki ilişkilerin düşünülmesi ilginç olabilir. Görülen odur ki; Osmanlı *bürokratik hafıza*'sı⁹ köle emeğinin kullanımı hakkında, tavır ve çözüm yolları itibarıyla temelde hiç değişmemiştir. Bu durumun bir çeşit durgunluk gibi algılanmasına engel olan şeyin de, yukarıda bahsettiğimiz kanun-i kadim ve batılılaşma olguları olduğu düşünülebilir. Her ne kadar bu iki olgu birarada yoğun olarak yaşanmasa da, çözüm yolları arayışına en az iki yüzyıl boyunca devam edildiğini göstermektedir. Oysa, araştırmacıları tarafından çeşitli değerlendirmelere konu olan 19. yüzyılda *tarım köleliği* hakkında uygulanmış çözüm

⁹ Bu kavramı Erol Özvar'a borçluyum. Düşüncelerimi kendisiyle paylaşmama izin verdiği ve bunu daha iyi ifade edebileceğim bir kavramın olmadığı bir anda *bürokrasinin hafızası* demekle bu çalışmayı kaleme almam için belki de farkına varmadan bana cesaret vermiş oldu.

yollarını, yeniden üretilmiş veya hatırlanmış ‘klasik dönem’ uygulamaları olarak değerlendirmek mümkün olabilir¹⁰.

19. yüzyıla kadar, Osmanlı ekonomisinde köle emeğinin bir ekonomik faktör olarak değerlendirilmesine ilişkin sadece iki örneğe rastlıyoruz. Bunlar, *ortakçı kullar* ve *dokumacı köleler*dir. Bu uygulamalara Ö. L. Barkan’ın önemli çalışması “XV ve XVI’ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri” ve H. Sahillioğlu’nun “Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa’da Dokumacı Köleler”¹¹ isimli makalelerinde tanık oluyoruz. 16. yüzyıldan sonra muhtemelen etkinliklerini kaybetmiş olan bu uygulamaların, yerlerini alan yada benzeri yeni uygulamalar hakkında bir incelemeye rastlanmadığından dolayı, 19. yüzyıla kadar esir yada kölelerin *yaygın* ve *ekonomik faktör* olarak değerlendirildikleri başka örneklerin bulunmadığı şimdilik kabul edilebilir¹². Köle emeğinin üretimde kullanılması konusunda 19. Yüzyıldaki uygulama ise, Kafkasya’dan Osmanlı topraklarına yaşanan büyük göçle gelen ‘tarım köleleri’ meselesidir.

3. Dokumacı Köleler ve Mükâtebe Usûlü

15. yüzyılda uluslararası ticaretin kavşak noktalarından biri olan Bursa, gelişmiş ipekli dokumacılığı ve başkente olan yakınlığı nedeniyle, bir dereceye kadar İstanbul’un kaliteli ve lüks dokuma ihtiyacını karşılar, dış pazarlara açık olduğundan üretiminin bir kısmını da ihraç ederdi. Aynı zamanda, yüzyılın sonunda güneyli, doğulu ve batılı tacirlerin buluşma yeri de olmuştu. Ticaret için gelen yabancı tüccarların bir kısmının, iş koşullarının uygun olmasından dolayı Bursa’ya yerleştikleri de bilinmektedir. Osmanlı tebasından veya henüz Osmanlı egemenliği altında olmayan yerlerden çalışmak için gönüllü gelenler eksik değildi. Bu göçe kendi isteği dışında katılan, esir olup köle olarak satılanları da eklemek mümkündür (Sahillioğlu, 1983: 217-218). Kısacası Bursa’nın, bu dönemde oldukça canlı bir ticarî hayata sahip olduğu söylenebilir. Dokumacılık yapan er-

¹⁰ Benzeri bir durum aşiretlerin iskânında da gözlemlenebilir. 18. yüzyıl başlarındaki uygulamalar ile, Tanzimat sonrasındaki uygulamalar arasında emeğin kontrolü ve ziraatin artırılması yönlerinden aynı paralelliği bulmak mümkün görünmektedir.

¹¹ Ortakçı kullar ve dokumacı köleler konuları, sadece bu iki önemli makaleden yararlanılarak kaleme alınmıştır.

¹² Arşiv kaynaklarının daha çok tasnif ve araştırmaya açılmasıyla beraber bu gibi problemler ortadan kalkacaktır. Yine de bazı belgelerde, yaygın ve devamlı karşılaşılan bir uygulama olup olmadığı belli olmasa da, üretimde esir kullanımına dair bilgiler yer almaktadır. Mesela; *Silistre civarında ele geçirilen 79 Rus esirin, ziraat hizmetinde istihdam edilmek üzere benzerleri gibi Çifteler Çiftliği’ne gönderilmeleri* hakkındaki belge bunlardan biridir; İrade Dahiliye, 5462, 28 Şevval 1270.

keklerden başka, bedenlen çalışan kadın dokumacılar da vardı. İşi dokumacılık olan ve devamlı bu meslekle uğraşanların yanında, işi farklı olmasına rağmen konjonktürün durumuna göre köleleriyle *mükâtebe*¹³ yaparak, kumaş dokutanlar da vardı (Sahillioğlu, 1983: 223).

Anlaşmalı azatlık demek olan *mükâtebe* genellikle kölelerin sadakatle hizmetini sağlamak amacı taşırdı. Köle sahibi, kölesiyle bir işi belli bir zaman içinde yapması karşılığında anlaşır ve bu süre sonunda onu azat ederdi. Bu sürenin hesaplanmasını köleye ödenen para, günlük yevmiye tutarı, köleye verilen önem ve sahipleri kölesi arasındaki sosyal ilişkiler belirliyordu. *Mükâtebe*, belli bir bedelin ödenmesi için yapıldığında bir süre tanınıyor ve genellikle aylık taksitlere bağlanıyordu. *Mükâtebe* için belirlenen değer çoğunlukla köle fiyatlarının bir miktar üstünde gerçekleşiyordu. Bu durumda köle sahibinin, köle için yatırdığı sermayeye bir miktar faiz hesaplamış olduğu ve belirlenen bedelin böylelikle cari fiyatların üstüne çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak bu bedelin doğal olarak bir üst sınırı vardı. Aksi durumda köle aczini ileri sürebilir ve yeniden köleliğe dönmeyi dileyebilirdi. Hatta efendisine hizmet etmek istemiyorsa satışını da isteyebiliyordu (Sahillioğlu, 1983: 221).

Osmanlı Devleti'nde kölelik, ev-içi hizmet köleliği şeklinde yaygındı. Ekonomik bir faktör olmaktan daha çok bir toplumsal özellik taşıyordu. Ne var ki bir köle alırken, aynı zamanda bir yatırım da yapılmış oluyordu. Bu daha çok bir imalathane sahibi için böyledi. Ticari konjonktürün uygun olduğu bir zamanda kölesi ile böyle bir anlaşma yapmak, hem yatırımını değerlendirmek, hem de devamlı teşvik edilen azatlık için iyi bir yoldu. *Mükâtebe*den kölenin beklediği ise, özgürlüğüne bir an önce kavuşmaktı. Anlaştığı işi bitirdiği takdirde özgürlüğüne kavuşuyordu. Oysa emeğinden bir çıkarı olmayan köle, işinde gevşek ve isteksizdi. *Mükâtebe* yaptığı süre için hem yevmiyesini alıyor, hem de sene sonlarında yaptığı işe göre bir prime hak kazanıyordu. Daha ileri bir uygulama olarak, dokumacılıkla ilişkisinin ne olduğu anlaşılamayan bir sermayedarın, bu usül ile 20.000 akçeyi dört yıllığına kölesine vererek, süre sonunda 48.000 akçe almak konusunda anlaşmış olduklarını da görebiliyoruz (Sahillioğlu, 1983: 228). Bu durum köle sıkıntısının olmadığı ve konjonktürün dokuma talebini canlı tuttuğu müddetçe tekrarlanıyordu.

Ortakçı Kullar ve Ziraî Üretimde Uzmanlaşma

¹³ Mükâtebe ve İslâm hukukunda mükâtebenin şartları için bkz. (Bilmen, 1969: 46-54).

Barkan, “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri” adıyla kaleme aldığı makalesinde, esir emeğinin toprak işçiliğindeki yerini *ortakçı kullar* başlığı altında değerlendirmekte ve bunların çalıştırılma yöntemleri ve çeşitlerine dair ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Devletin kuruluş evresinde kölelik, Osmanlılar için henüz yabancılığını muhafaza etmekteydi. Bunun en ciddi kanıtı, Osmanlıların Bizans Tekfurlarını savaş yoluyla birer birer sınırları içerisine alırken ele geçirdikleri esirlerini köle olarak kullanmamalarıdır. Ancak zamanla fetihler ilerledikçe, haslarda ve büyük arazilere sahip vakıflarda, İstanbul ve Bursa gibi büyük şehirlerin civarında, ziraî üretimin sağlanması için harp esirleri kullanılmaya başlanmıştır.

İstanbul ve civarının iskânı söz konusu olduğunda, harp esirlerinin ve bunlardan padişahın hissesine düşenlerin aileleriyle birlikte toprağa yerleştirilerek çalıştırılmaları uygun görülmüştür. Büyük vakıfların arazileri ve hasların işletilmesi gerektiğinde de yine aynı yöntem kullanılmış, ortakçı kullar aileleriyle birlikte buralara yerleştirilerek çiftçilik yaptırılmıştır.

“... *Bu kulları ... büyük çiftliklerde ırgat gibi çalıştıracak yerde; diğer hür köylüler gibi ve onların arasında, küçük çiftçi işletmeleri üzerinde kendi hesaplarına çalışır bir hale sokabilmek için; lazım gelen toprak, tohum, hayvan vs. gibi işletme sermayeleri beylikten temin edilerek, müstakil bir çiftçi gibi, toprağa yerleştirilmeleri münasip görülmüştür.* [Bu durum] onları imparatorluğun yaratmaya çalıştığı içtimai münasebetler nizamı içinde hakiki kölelikle hür köylülük arasında tipik bir merhale teşkil eden ayrı bir içtimai kategori vaziyetine sokmuş bulunmaktadır” (Barkan, 1980: 578).

Savaşlarda elde edilen esirlerin, aileleriyle birlikte, tarıma elverişli arazilere yerleştirilmelerinden oluşan ortakçı kullar İslam hukukunun kabul ettiği anlamda köle idiler. Bu nedenle azat edilmedikleri müddetçe sahiplerinin kölesi kaçıyorlardı (Barkan, 1980: 585). Ancak ortakçı kullar ne Osmanlı köylüleri gibi özgürdüler, ne de sahiplerine bağlı olmalarına rağmen köle gibi bir mal hükmündeydiler; kölelik ile özgür köylülük arasında âdetta yeni bir tabaka oluşturmuşlardı. Çalıştıkları topraklardan elde edilen gelirin belli bir kısmını sahibine verdikten sonra kalanına tasarruf edebilme hakları vardı. Vakıflarda çalışan kullar ise, kendilerine verilen, ancak fazla emek ve sermaye isteyen bağcılık gibi işleri yapmaktan da kaçınıbiliyorlardı. Bu gibi özgürlüklerinin bulunması, kulları tam bir toprak kölesi halinden uzaklaştırmaktaydı. 16. yüzyıldan itibaren bu kurum, bir dö-

nem toprak işçiliğinin önemli unsurlarından biri olmuştur. Kulluklar, padişah haslarında veya mülk ve vakıf sahiplerinin hassa toprakları üzerinde kurulmuş ve gerekli olan ziraî kültür çeşitlerini doğrudan doğruya ve yüksek miktarlarda kendileri yetiştirmek zorunda kaldıkları için doğmuştur. Zamanla, devletin genel toprak rejimi dolayısıyla bu kontrol ve iktisadî mesai lüzumsuz veya imkansız bir hale gelince ortakçılar özgür çiftçi haline sokulmuşlar, kendi hesabına çalışır ve sadece vergi verir duruma gelmişlerdir. Kendi kendine yetmek zorunda olan kapalı tarım ekonomilerine has bir özellik olan ortakçılık kurumunun devam etmeyişi, Osmanlı ekonomisinde para ekonomisinin oldukça gelişmiş olduğunun bir delili sayılabilir. Veya başka bir deyişle para ekonomisinin gittikçe gelişmesi ortakçılık ilişkisinin zamanla ortadan kalkmasının nedenlerinden biri olabilir.

Bir çift öküzle işlenebilecek büyüklükte olan hassa çiftlikler, haslarda ve büyük vakıflarda geniş yer tutmakta ve özellikle verimli vadilerdeki geniş sahaları ve pirinç tarlalarını kapsamaktadırlar. Ziraî üretiminde uzmanlaşma ve büyük ölçekli üretim nedeniyle ortakçılıkla işletilmeleri uygun görülmüştür. Ancak, buralara yerleştirilen harp esirleriyle oluşturulmuş köylerde de küçük ve özgür köylü işletmesi tipi uygulanmıştır. Bunlar daha çok padişah haslarında ve bazı büyük vezirlerin emlak ve vakıfları içinde bulunmaktadır. Bu topraklar üzerinde icra edilecek ziraatın üretim ve veriminin yüksek olması ancak vakıf veya has içi emeğin kontrolü sayesinde mümkün olduğundan ortakçı kul işletmesi şeklinde organize edilmeleri ve çiftçilerin iktisadî bakımdan vakıf ve haslara tabi olması gerekmektedir. Ancak bu şekilde büyük bir imaretin eti ve yağı, pekmezi, soğanı, pirinci ve buğdayı en yakın bir noktadan temin edilebilmekteydi.

Bu işletmeler özel şahıslar değil, devlet eliyle kurulmakta ve organize edilmekteydiler. Devlet bu yolla özel mülkiyetin istenmeyen bir birikime yol açabilecek, muhtemel ekonomik ve sosyal etkisini de önlemiş oluyordu. Hassa çiftliklerinin iktisadî bakımdan serbestliği ve istenilen uzmanlaşmış kültür şekillerinin ve ziraî ürünlerin, malikâne dahilinden temin edilmesi için kendi hesabına çalışan bağımsız çiftçi işletmeleri yerine belli işler için organize edilmiş, uzmanlaşmış şekilde çalışan kul işletmelerine ihtiyaç vardı (Barkan, 1980: 625, 666, 685).

Osmanlı devlet ve iktisadî düzenindeki mevcut eğilim nedeniyle ortakçı kulların çeşitli mükellefiyetleri de zaman içinde ortadan kalkarak bunlar reaya arasına karışmışlardır. 1498 tarihinde İstanbul civarındaki Haslar Kazası'ndaki ortakçı kulların toplamı 2.000 aileden fazla olmasına rağmen, 1530 sayımlarında artık bunların kaydına rastlanmamaktaydı. Aynı tarihte Rumeli'de Paşa Livası'ndaki ortakçı kulların oranı, 6.000 kişiyle yüzde ikiyi, Anadolu Eyaletleri'nde ise 3.000 kişiyle yüzde yarımı geçmiyordu

(Barkan, 1980: 723).

4. Göçmen Tarım Köleleri

Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıldan sonra ortadan kaybolmaya yüz tutan bir olgu olan tarım köleliği, 19. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya'dan zorunlu Çerkes göçünün bir sonucu olarak daha büyük ölçekte yeniden ortaya çıkmıştır.

Bu büyük göçten önce Kafkasya'da *feodal benzeri* ilişkiler oldukça yaygındı. Kafkasyalılar kendi içlerinde; beyler, soylular, köleler, serfler, serf-özgür köylü arası bir sınıf ve özgür köylüler gibi bir kaç gruba ayrılıyorlardı¹⁴. Bu gruplara mensup göçmenler de Osmanlı topraklarına gelenler arasındaydı. Resmî rakamlara (BA/İrade/Meclis-I Mahsus/1407, 24 Zilkade 1283/30.3.67; Toledano, 1994: 128; Şen, 1994: 178) göre göçmenlerin arasında Kafkasya toplumundaki haliyle köle grubuna mensup göçmenlerin sayısı yüz elli bin civarındaydı. Her ne kadar bu sayının abartılı bulunduğu ifade ediliyor olsa bile (Kanbolat ve Taymaz, 1990: 41-42) Osmanlı Devleti'nin yüzyıllar sonra yeniden sayısı binlerle ifade edilen bir köle nüfusu ile karşı karşıya kaldığı söylenebilir. Kafkasya'dan göç eden Çerkes kölelerin, diğer Çerkes göçmenleri gibi ülkenin çeşitli bölgelerinde iskân edilmiş olduğu tahmin edilebilir. Bunlara köle oldukları için ayrı bir muamele yapılmamıştır ve doğal olarak sahipleri nereye yerleştirildiyse köleler de o bölgelerde iskân olunmuşlardır. Bu dönemde Osmanlı kentlerinde beyaz köleler zaten çok nadirdi. Tarımsal kölelik ise Çerkes köleleri dışında muhtemelen yok derecesinde seyretti. Toprak emekçilerini ve onların ailelerini köle olarak tutmak da, ev-içi hizmet köleliğinin aksine¹⁵, Osmanlı toplumunca tercih edilmemişti.

Devlet Kafkasya'dan göç eden kölelere de her göçmen gibi toprak dağıtmaktaydı. Ancak köle sahipleri, eski kölelerinin topraklarına el koymak ve devam eden göçle beraber farklı bölgelere yerleştirilen kölelerini de geri istemekteydiler (Şen, 1994: 180-181). Köleler ise eski sosyal yapıya artık daha az bağlı olduklarını hissettiklerinden efendilerinin

¹⁴ "1830'ların sonunda Çerkezistan'da toprak el değiştirir ve tarım kölesi aynı toprakta kalırsa, alıcı, satıcıya adam başına yaklaşık 1650-2200 kuruş ödeme yapmak durumundaydı", (Toledano, 1994: 67).

¹⁵ "Osmanlı toplumundaki köleler yalnızca aile mensupları tarafından sahip olunup, kullanılmıyorlardı; gerçekten de ailedendiler. Köle-efendi ilişkileri sosyal ve yasal olarak her iki taraf için efendi-özgür hizmetçi ilişkilerinde olduğundan çok daha bağlayıcıydı; daha çok taahhüt altına giriyorlardı. Hatta azat ve evlilikten sonra bile bu bağlar, ilgili herkesin yararına olarak çoğunlukla korunuyordu. Aslında, Osmanlı köleliğinin yumuşak yapısının, hem efendi hem köleyi, kurumun kaldırılışına karşı çıkmaya sevk ettiği öne sürülebilir. Böylece köleliğe müdahale, ailenin özel yaşamına bir saldırı ve kuvvetle korunan mahremiyetinin ihlal edilişi olarak düşünülüyordu", (Toledano, 1994: 233).

mülkiyet haklarına karşı çıkıyorlardı. Göçle birlikte Osmanlı topraklarına yerleşme süreci, Çerkeslerin kendi aralarındaki sosyal ilişkileri etkilemiştir (Toledano, 1994: 153). Bu kölelerin en azından bir kısmının Kafkasya'ya özgü tarım kölesi oldukları düşünülebilir. Bu durum, Şura-yı Devlet'in "Osmanlı Devleti'ne göç eden kişilerin hür kabul edilmesi gerektiğine" (Toledano, 1994: 146) dair kararına rağmen, köleler ve sahipleri arasında bir takım huzursuzlukların yaşanmasına neden olmaya başlamıştı. Köle sahipleri kölelerinin kendilerine itaat etmemeye başladıklarından yakınarak, mahalli yetkililere ve hükümete şikayet ediyorlardı. Hatta kimi köle sahipleri birleşerek, kölelerini tekrar kontrollerine almak için faaliyete bile geçmişlerdi. Köle sahiplerinin faaliyetleri hükümet tarafından öğrenildikçe, meselenin çözümlenmesine çalışılıyor ancak bu sorunlar sona ermiyordu (Şen, 1994: 181; Toledano, 1994: 145).

Osmanlı Devleti kölelerin yerleştirildikleri topraklardan çıkarılmasını ve sahiplerine iade edilmesini uygun görmüyordu. Bu köleler iskân edilmiş ve vergi ödemekle yükümlü tutulmuşlardı. Aynı zamanda Osmanlı ordusu için de bir kaynak oluşturmaktaydılar. Her ne kadar kölelerin, köle olarak askerlik yapması mümkün görülüyor ve sahipleri onları askere göndermek istemiyorlar ise de bunların çocukları askerlikten muaf olmayacaklardı. Bu ve benzeri durumlar için hükümet, yüzyılın son çeyreğinde, Çerkes göçmenler arasındaki tarım köleliğinin, dikkatle ve tedrici olarak, *de facto* ilgasına yöneldi (Toledano, 1994: 126). Yöntem olarak, devletin kölelere dağıttığı topraklar ve kölelerin bu topraklardan ziraî üretim sonunda elde edecekleri gelir ile azatlık bedellerini ödemeleri kararlaştırılmıştı. Bedeli ödemeye gücü yetmeyen kölelere de taksitlerle ödeme imkânı verildi. Arazilerinin kıymeti yetmeyen köleler için de askerlik hizmetinden sonra ödenebilmesi gibi tedbirler alınmıştı. Zaten sahipleri tarafından arazilerine el koyulan kölelere 'taksimât-ı cedide' adı altında yeni araziler tahsis ediliyordu. Yönetim böylece orta yolu seçmişti. Çerkes köleliğini toptan kaldırmamış, köle sahiplerini de bütünüyle desteklememiş, hem köleleri hem de sahiplerini memnun edebilecek bir yöntem belirlenmişti (Şen, 1994: 180). Bu yöntemin adı *mükâtebe* idi...

Hukukî olarak bütün kölelerin durumu benzer olmasına ve ev-içi hizmet kölelik kullanımının engellenmesi konusunda hiç acele etmemesine rağmen devlet, göçmen kölelerinin belki de uzun bir müddet sahipleri için çalışmasını, onların özgürlüklerini elde etmeleri karşılığında kabul etmekle beraber, *tarımsal köleliğin* devam etmesini uygun görmemişti.

"Balkanlar'da milliyetçiliğin gelişmesi ve azınlıklarla yabancı güçler arasında gittikçe artan işbirliği sonucunda gerilemesine rağmen, çoğulculuk ruhu bu çok uluslu İmpa-

ratorluğu hâlâ bir arada tutmaktaydı. Çerkeslerin tarım köleliğini de içeren kendi âdet ve sosyal kurumlarını korumalarına izin verilmesi de bu ruh nedeniyle mümkün olmuştu” (Toledano, 1994: 152).

Değerlendirme

Ortakçı kullar ile dokumacı kölelerin dikkat çekici özelliklerini şöyle ifade edebiliriz: Her iki grubun üyeleri de, sahipleri ile üzerinde çalıştıkları üretim sürecine birlikte katılıyorlar ve çıkan sonucu paylaşma esasına göre anlaşıyorlardı. Ortakçı kullar için çözüm, bunların reayaya karışıp, iktisadî yapının içinde eriyene kadar, muhafaza edilmeleri ve bu süre zarfında üretim artışı ile ihtiyacın karşılanmasıdır. Aristokratik eğilimlerin engellenmesi konusunun devletin ilk yıllarından itibaren dikkat ettiği konulardan biri olduğu hatırlandığında, birbirinin aksi gibi görünen bu iki durum, yani hem üretim artışı hem de aristokratik eğilimlerin engellenmesi, *mükâtebe usulünün* ilk pratikleriyle, sınırlı bir dönem uygulaması olarak birleştirilebilmiştir.

Benzeri bir durum dokumacı köleler için de söz konusu olmuştur. Ticaret hacminin geniş olduğu bir dönemde, köleler azat edilmeleri karşılığında, sahipleri tarafından bir yatırım aracı olarak değerlendirilmişlerdi. Yeni bir sebep bulan “azat etme yöntemi”, köleleri sınırlı bir süre için üretim sürecine sokuyor ve üretim artışını destekliyordu. Böylece sermayenin (bir yatırım faktörü olarak kölelerin) istenmeyen bir birikime ve istismara yol açmadan üretim sürecinde rahatça kullanılması sağlanmış oluyordu.

19. yüzyılda göçmen köleler için uygulanan *mükâtebe* yöntemi sayesinde ise, yerel unsurların güçlenmesinin önüne geçiliyor, bunların yasal köleleri üzerindeki egemenlikleri azaltılmaya çalışılıyordu. Böylece kölelerin sahiplerine karşı direnişlerinin genel asayiş bozacak boyutlarda çatışmalara varması da engellenmiş oluyordu. Aynı zamanda, kölelerin kısa zamanda iskân edilerek ekonomik bağımsızlıklarına kavuşturulmaları, düzenli vergi ve asker kaynağı temin edilmesi anlamına da geliyordu.

Hassa çiftliklerinde, durumun gerekleri ve üretim artışı icabı yeralan *ortakçı kullar* ve ticaret hacminin büyümesiyle *dokumacı köleler* için uygulanan yöntemin benzeri, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Kafkasya’dan Osmanlı topraklarına yaşanan büyük göç dalgasıyla gelen Kafkasyalı *tarım köleleri* için hatırlanmış veya yeniden üretilmiştir.

Bu çalışmada köle emeğinin, toprağın nüfusa oranla bol olduğu bir ekonomide, neden daha sıklıkla kullanılmadığı veya nasıl kullanıldığına dair bir değerlendirme ve sorgulama da yapılmak istenmiştir. Çalışmanın arka planında ise, Osmanlı Devleti’nin farklı

Osmanlı İmparatorluğunda Köle Emeğinin İstihdamı ve Mükâtebe Yöntemi 161

dönem ve coğrafyalarında istisnai/geçici örnekler ile yakalanmaya çalışılan bir süreklilik vurgusu vardır. Bu yaklaşımı ifade etmek için *bürokratik hafıza* kavramı tercih edilmiştir.

Mükâtebe uygulamasının bir ekonomik rasyonalitesinin olduğu düşünülebilir. Söz konusu *devlet* olduğunda, ilişki kurulabilen ancak özgür emektir. Kölelik ise daha çok özel hukukun ve özel mülkiyetin konusudur. Köle sahibinin hakları bu özel hukuk ile devlete karşı korunmaktadır. Kölenin, sahibine karşı olan *haklarını* ise yine bu özel hukuk belirlemektedir. Osmanlı tarihi boyunca, sermaye, toprak, vs. gibi üretim faktörlerinin istenmeyen *birikiminin* (devlet aleyhine) tercih edilmediği bir ortamda, köle emeği için de (kontrol edemeyebileceği bir üretim faktörü olarak) benzeri bir yaklaşımın olduğu bu gerekçe ile varsayılabilir.

Asker ihtiyacı ancak *özgür emekten* (reayadan) alınan pay ile sağlanabilmektedir. Benzer şekilde vergiler de yine özgür reyanın elde ettiği gelirlerden alınabilmektedir. Böylelikle köle emeğinin mükâtebe yolu ile özgürleşmesinin ekonomik rasyonalitesinin yanı sıra, devlet için de vergi kaynağı ve asker ihtiyacı bağlamında, özel hukukun sınırlamalarından kurtulmanın bir yolu olarak kullanılması demektir.

Osmanlı ekonomisindeki köle emeği kullanımını düşük maliyetli, yüksek kârlı bir iş olarak değil, emek arzının kıt olduğu bir ekonomide, Anadolu topraklarının üretime açılmasında, kıt olan emeği telafi etmeye ve yüksek üretim sağlamaya dönük bir uygulama olarak anlamak mümkün gözükmektedir. Osmanlı iktisadî yapısı içinde devlet bütün üretim faktörlerinin kontrolünü hedefledi. Devlet tarafından kontrol edilmek istenen ve ücretlerin yüksek olduğu bir piyasa ortamında; İslâm ve Osmanlı hukukuna göre bir özel mülkiyet konusu olan kölelerin rakabesi devlete, tasarrufu sahibine ait olmayacağına göre, birikimine engel olacak şeyin *mükâtebe* yoluyla azatlık olduğu anlaşılmaktadır. Köle emeğinin tercih edilmemesinin Osmanlı Devleti'nin iktisadî yapısında dayandığı bir diğer temel unsurun da, küçük işletme-özgür köylülük olgusu olduğu söylenebilir. Böylece, potansiyel bir emek faktörünün neden sanayileşmede değerlendirilmediği meselesi de bir açıklama bulmaktadır.

Yukarıda değinilen uygulamalar çerçevesinde, devletin *de facto* durumlar karşısında sosyal, siyasal ve ekonomik tercihlerini de göz ardı etmeyerek ürettiği “geleneksel” denebilecek benzer çözümlerden yalnızca bir tanesi, tarihi süreci içerisinde incelenmiştir. Bir toplumun karşılaştığı ekonomik ve sosyal problemleri çözme yolundaki tercih ve uygulamaları, bütünüyle bir döneme rengini de verebilmektedir. Bu anlamda bir dönemlendirme denemesi yapılmak istenirse; 19. yüzyıl boyunca iktisadî uygulamaların,

“klasik dönem” izlerinin en azından bir bölümünü taşıdığı görülebilir. Buna mukabil, İkinci Meşrutiyet dönemi, iktisat politikaları bağlamında yukarıdaki örneklerinin çoğaltılabileceği *yeniden üretilmiş* “klasik” politikaların artık terk edildiği, yeni ekonomik tercihlerin¹⁶ korumacılık ve liberalizm özellikleriyle, Batı iktisadî düşüncesinden alındığı bir dönem hüviyeti kazanmıştır.

Abstract: When we look at the history of the Ottoman economy, one can discover in the context of the singularity of its economy sufficient evidence to support a belief in the existence of a continuity from among the implementations that were carried out. This is also true for the economic and fiscal policies that were undergoing differentiation. As a result, practices reflecting both positions could without difficulty be encompassed together. All were working toward the same end and ensuring the continuity of Ottoman economic life. For this reason, in the same way that it is illuminating to trace the continuity in Ottoman economic history and contribute to an understanding of the Ottoman economy, it may be equally enlightening to track the differentiating implementations. A broader perspective may be gained by treating both continuity and/or differentiation throughout the historical process from which they emerged. At the very least, continuity and economic choices can endow a common memory while the differences can offer clues regarding the problem-solving potential of the economic structure. The present study was undertaken with the aim of undertaking such an attempt and testing it. The objective was to consider three different examples of the employment of slave labor in the Ottoman economy that would mutually reinforce each other or be appropriate for evaluation as a group. One shared feature that allows for the possibility of a group evaluation is the acceptance of the legal and/or economic practice of the contract of manumission. Another group represents a rare example of a known instance of collective or widespread employment of slave labor in the Ottoman economy. The more common use of slaves was of the type that can termed domestic slavery. By evaluating all three kinds together, an attempt was made to formulate an approach concerning slave labor as a group incorporated in the production process in the Ottoman economy. The conclusions are perhaps somewhat speculative. But this may be discounted when one considers that so few studies exist on Ottoman slavery history.

Keywords: Ottoman economy, slavery, slave labor, employment, contract of manumission, periodization

¹⁶ Bu düşüncelerin ilk izleri için bkz. (Berkes, 1972: 44 ve devamı).

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

İrade Dahiliye: 5462 / 28 Şevval 1270.

İrade Meclis-i Mahsus: 1407 / 24 Zilkade 1283.

Basılı Kaynaklar

Afyoncu, Erhan (2001), "Ders Kitaplarında Osmanlı Tarihinin Dönemlere Ayrılması Meselesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* (4): 2001: 113-124.

Barkan, Ö. L. (1980), "XV ve XVI'ınca Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri" [(1980) *Türkiye'de Toprak Meselesi- Toplu Eserleri*, İstanbul] içinde: 575-724.

Berkes, N. (1972), "Ekonomik Tarih ile Teori İlişkileri Açısından Türkiye'de Ekonomik Düşünün Evrimi", [(1972) *Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine*] içinde: 39-55.

Bilmen, Ö. N. (1969), *Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu* (4) İstanbul: Bilmen Yayınevi.

Çelik, Gülfettin (1999), "Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası", *Dîvân* (6) 1999: 49-110.

İnalçık, H. (1990), "Köy, Köylü ve İmparatorluk" [(1990) *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu] içinde: 1-11.

Kanbolat, Hasan ve Erol Taymaz (1990), "Kafkas-Osmanlı İlişkileri ve Köle Ticareti", *Tarih ve Toplum* (14/79) 1990: 35-44.

Koraltürk, Murat (1995), "Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Tarih Araştırmaları Üzerine Son Gelişmeler", *Öneri* (3) Haziran: 1995: 215-219.

Mardin, Ş. (1992), *Türk Modernleşmesi-Makaleler 4*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Öz, M. (1997), *Osmanlıda Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul: Dergah Yayınları.

Özvar, Erol (1999), "Osmanlı Tarihinin Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü", *Dîvâm* (7) 1999: 135-150.

Quataert, D. (1999), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Sahillioğlu, Halil (1983), "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", *Atatürk Konferansları* (8) 1983: 217-229.

Şen, Ömer (1994), "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Köle Ticaretinde Kafkasya Göçmenlerinin Rolü", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi* (6) Mayıs: 1994: 171-192.

Tabakoğlu, Ahmet (1990), "İktisadi ve Sosyal Yönlerden Tanzimat" [(1990) *150. Yılında Tanzimat*, İstanbul: Aydınlar Ocağı] içinde: 41-45.

Toledano, E. R. (1994), *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.